

Leest, maar leest met mate

Over de houding tegenover het lezen in de eerste decennia
van de negentiende eeuw

TOOS STRENG

Read, but read in moderation. Opinions on reading in the first half of the nineteenth century

According to Marita Mathijsen before 1850 a reading revolution in The Netherlands was hold off because the spiritual authorities (pastors and priests) who controlled the public opinion turned against the enlightened liberal belief that literature, like all forms of knowledge, would lead to a better world. Only since the thirties reading would no longer be generally contested but tolerated (gedoogd). However, the term 'gedogen' (acquiescence) is only appropriate when speaking of an apparently ineradicable evil that was secretly tolerated. Until 1825 this was only the standard view in Catholic circles. Outside these circles reading was considered a legitimate human need, which was put at the disposal of the attainment of domestic happiness. With the notable exception of the young Da Costa and other orthodox Protestants in the twenties the Protestant public opinion in the first decades of the nineteenth century did not condemn reading in general. The watchword was not: Thou shalt not read, but: Read, but read in moderation. The ministers took their educational role seriously and fought against thoughtless reading, overmuch reading and the reading of the wrong books. The reading revolution hold off, but not for ideological reasons. The need existed, but the financial means lacked to fulfill the needs.

Ter inleiding

Hoe vaak gebeurt het dat een publicatie tot een ingrijpende herziening van een vakgebied leidt? Midden jaren zeventig postuleerde Rolf Engelsing dat zich in Duitsland tegen het einde van de achttiende eeuw een 'Leserevolution' had voorgedaan. Engelsing beschreef deze revolutie als een complex van ontwikkelingen, maar in Nederland trokken bovenal twee aspecten de aandacht.¹ Ten eerste de veronderstelde verandering van de manier van lezen van intensief naar extensief, dat wil zeggen van het herhaaldelijk lezen van een klein corpus, veelal

1 Zie voor een bespreking van de Nederlandse receptie van Engelsing en 'het moeizame concept van de leesrevolutie': Hanneke van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999) 13-16.

religieuze teksten naar het eenmalig lezen van steeds nieuwe boeken. Ten tweede de stelling dat lectuur rond 1800 een onderdeel werd van het dagelijks leven in klassen en standen die voorheen niet of nauwelijks lazen, laat staan boeken in eigendom hadden. Deze democratisering van het lezen zou een belangrijke rol hebben gespeeld bij de emancipatie van de burger.

Achteraf gezien is het begrijpelijk dat Engelsings these zoveel aandacht trok. In de jaren zeventig worstelden letterkundigen zowel met een methodologische crisis als met de vraag naar het maatschappelijke belang van hun onderzoek. Engelsing gaf het boekhistorisch onderzoek een voorheen ongekende politieke betekenis en leverde bovendien empirisch toetsbare hypothesen. In het vertrouwen zicht te krijgen op die nieuwe, zich emanciperende kopersgroepen deden politiek en sociaalhistorisch geïnteresseerde letterkundigen minutieus onderzoek naar boekhandelsadministraties. De resultaten waren echter teleurstellend. Leemans en Johannes concluderen in hun recente literatuurgeschiedenis dan ook dat in de loop van de achttiende eeuw het aanbod weliswaar meer divers werd en dat in het bijzonder het Nederlandstalige aanbod flink toenam, maar dat het publiek beperkt bleef tot ‘het soort mensen dat al van oudsher las’. Ook de omslag in de manier van lezen was minder revolutionair dan gedacht: ‘Niet in plaats van, maar naast een intensieve leeswijze bezigen zij nu ook een meer extensieve’. Geen revolutie dus, maar, om de titel van de betreffende paragraaf in *Worm en donder* te citeren: ‘Een kleinschalige ontwikkeling’.²

Ook voor de jaren na 1800 zijn er geen bewijzen gevonden dat het leespubliek zich radicaal uitbreidde of dat de manier van lezen ingrijpend veranderde. In deze bijdrage wordt de stelling getoetst van Marita Mathijssen. Zij stelt dat een leesrevolutie in Nederland vóór 1850 uitbleef doordat de veelal door geestelijke gezagsdragers (predikanten én priesters) beheerste publieke opinie zich zeer sterk keerde tegen de verlicht liberale, en in het bijzonder door het Nut uitgedragen opvatting dat lectuur, als alle vormen van kennisoverdracht, zou leiden tot een betere wereld en dat het lezen pas vanaf 1830 werd gedoogd.³ Werd de anti-leespropaganda inderdaad zo breed gedragen als Mathijssen stelt? Om deze vraag te beantwoorden wordt, deels met gebruik van hetzelfde bronnenmateriaal als Mathijssen, achtereenvolgens aandacht besteed aan de contemporaine opvattingen over het bereik en de functie van ‘uitspanningslectuur’; het verband tussen de gangbare opvatting over geluk, de huiselijkheidsideologie en het lezen; de sterk toegenomen aandacht voor lectuur in het tweede kwart van de negentiende eeuw en – ten vierde – aan alternatieve verklaringen voor het uitblijven van de leesrevolutie in kwantitatieve zin. Deze moeten niet op ideologisch maar op economisch terrein worden gezocht. Lezen vergt tijd en geld. Alles wijst erop dat de behoefte aan lectuur er was, ook in de eerste

2 Inger Leemans en Gert-Jan Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. 1700-1800: De republiek* (Amsterdam 2013) 94.

3 Marita Mathijssen, ‘Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces’, in: *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880* (Nijmegen 2004) 167-188. Gewijzigde herdruk van *Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces* (Amsterdam 1996; Vijfde Bert van Selm-lezing).

helft van de negentiende eeuw, maar dat de middelen ontbraken om die behoefte te bevredigen. Ten slotte volgt een reactie op Mathijssens stelling dat het lezen pas na 1830 door de komst van dominee-dichters en -prozaïsten in brede kring werd gedoogd.

Het genre ‘uitspanningslectuur’

Tot ver in de negentiende eeuw werd de term ‘letterkunde’ in een zeer brede betekenis gebruikt, namelijk ter aanduiding van het geheel van geschreven en gedrukte werken. ‘Letterkunde’ was dus een immense paraplueterm waaronder zowel natuurwetenschappelijke werken als geschiedschrijving, filosofische en theologische verhandelingen, preken en kinderboeken, poëzie, toneel, romans en reisbeschrijvingen werden gevat. In een iets minder ruime betekenis werden kinderboeken en natuurwetenschappelijke studies er niet toe gerekend.⁴ In de kritische praktijk van alledag was deze term nog steeds veel te ruim om bruikbaar te zijn en al vroeg in de negentiende eeuw werd er binnen de ‘letterkunde’ een afzonderlijke groep teksten onderscheiden die niet, als historische, filosofische en theologische werken, op lering waren gericht, maar ook op vermaak. Dergelijke teksten werden aangeduid als ‘lichte lectuur’, ‘lectuur tot onderhoud’, ‘lectuur van amusement’, ‘lectuur tot verpoozing’, ‘littérature facile’ en ook met de in de tweede helft van de jaren dertig populair geworden term ‘uitspanningslectuur’ die in deze bijdrage als overkoepelende term zal worden gebruikt.

Nu, bijna tweehonderd jaar later, is het verbazingwekkend wat er allemaal tot de ‘lectuur van amusement’ werd gerekend. In ‘Over de uitspanningslectuur’, een bijna veertig pagina’s tellende verhandeling uit 1837, worden niet alleen romans besproken, maar ook dichtwerken en toneel en niet alleen auteurs als Victor Hugo en Walter Scott, maar ook Shakespeare en Racine, Schiller en De Lamartine, Wolff en Deken, Kotzebue en Alexandre Dumas, August Lafontaine en Sterne, Balzac en Mad. Cottin, Adriaan Loosjes en Fielding, Tolens en Helmers, Goethe, Cats en Vulpius, Chateaubriand en Byron. Vanuit hedendaags oogpunt is het een bont gezelschap van auteurs en genres. Maar er zijn ook opvallende lacunes: klassieke auteurs schitteren door afwezigheid. Tot deze klassieken werden overigens niet alleen de auteurs uit de Oudheid gerekend, maar ook ‘de klassieke vaderlandse auteurs’ uit de Gouden Eeuw, zoals Antonides van der Goes, Hooft en ‘de meer *geprezen* dan *gelezen*’ Vondel.⁵ Uitspanningslectuur blijkt samen te vallen met het werk van de ‘modernes’

4 Willem van den Berg, *Over literatuur. Rede uitgesproken ter gelegenheid van het afscheid als hoogleraar in de Moderne Nederlandse Letterkunde van de Faculteit der Geesteswetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam op 12 november 1999* (Amsterdam 2000) 21.

5 J.A.T. Rock, *Papieren monumenten. Over diepe breuken en lange lijnen in de geschiedenis van tekst-edities in de Nederlanden, 1591-1863* (ongepubliceerde dissertatie Universiteit van Amsterdam 2010; te raadplegen via <http://dare.uva.nl/document/2/82504>) 289. Mounier maakte een uitzondering voor de volksdichter Cats. Witsen Geijsbeek schreef in 1828 dat Vondel meer geprezen dan gelezen werd.

en de verhandeling staat in een lange traditie van discussie over de mogelijke waarde van niet-klassieke auteurs, al gold het nu de lezers en niet de schrijvers.

In de achttiende eeuw werden geschiedkundige werken als die van Wagenaar ook buiten kringen van historici ter hand genomen en in de eerste decennia van de negentiende eeuw werden reisbeschrijvingen graag gelezen.⁶ Deze genres werden tot ontspanning gelezen maar dat was niet voldoende om ze onder de uitspanningslectuur te groeperen. Uitspanningslectuur bleef beperkt tot wat de negentiende-eeuwers noemden: ‘werken der verbeelding’. Alleen toneel, poëzie en verhalend proza werden tot de uitspanningslectuur gerekend – ten minste zo lang ze niet van Griekse of Romeinse oorsprong waren of tot de vaderlandse klassieken behoorden.

De verhandeling ‘Over de uitspannings-lectuur’ verscheen in het tijdschrift *De fakkel of bijdragen tot de kennis van het ware, schoone en goede* dat onder redactie stond van de hervormde predikant J.P. Sprenger van Eyck en is geschreven door de Waalse predikant Pierre Jean Jacques Mounier (1801-1884).⁷ In zijn Leidse studententijd was Mounier lid van het aan de ‘moderne’ letteren gewijde genootschap Suum Cuique. Hij zal met belangstelling hebben geluisterd naar zijn vriend Groen van Prinsterer, die in oktober 1821 bij zijn benoeming tot voorzitter van het genootschap een ‘Discours sur la littérature moderne’ leverde.⁸ Toen Mounier eind jaren twintig als predikant in Antwerpen stond, raakte hij bevriend met Potgieter, met wie hij zijn leven lang op goede voet zou staan.⁹ Mounier was echter niet eenkennig: ook Isaac da Costa was een huisvriend.¹⁰ In 1837, bij het verschijnen van zijn zowel door tijdgenoten als door Mathijssen als ‘belangwekkend’ gekarakteriseerde verhandeling, was hij als predikant verbonden aan de Waalse kerk te Amsterdam.¹¹ In 1858 zou hij worden benoemd tot hofprediker, een functie die hij tot 1878 vervulde. In het vervolg wordt vaak uit Mouniers verhandeling geciteerd, niet omdat

6 Zie over de populariteit van Wagenaar: J.J. Kloek, ‘Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18^e eeuw’, *Literatuur* 1 (1984) 136-142, aldaar 139-140. Over de populariteit van reisbeschrijvingen: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 101.

7 Zie over Jacobus Petrus Sprenger van Eyck (1777-1859), gerenommeerd spreker op Nutsbijeenkomsten en in 1837 hervormd predikant te Rotterdam: F.L. van ’t Hooft, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 2 (1983), 413.

8 Zie over Groen en Mounier als leden van Suum Cuique: C. Tazelaar, *De jeugd van Groen (1801-1827)* (Amsterdam 1925) 122-126. Dit genootschap wordt niet vermeld in Rick Honings, ‘Een zoet vergif voor verstand en hart. De ontwikkeling van de leescultuur in Leiden, 1760-1860’, *TNTL* 127 (2011) 263-289.

9 J.H. Groenewegen, ‘Studies over Potgieter. De jeugd en de jongelingsjaren (1808-1831)’, *De Gids* 55 (1891) 189-237, aldaar 201.

10 Zie de opdracht ‘Aan den Weleerw. heer P.J.J. Mounier’ in het derde deel van Isaäc da Costa’s *Kompletee dichtwerken* (Haarlem 1863).

11 Mathijssen, *Gij zult niet lezen*, 24. Deze karakterisering ontbreekt in ‘Gij zult niet lezen’. Zie voor contemporaine reacties bijvoorbeeld de recensie van het tijdschrift *De Fakkel* door ene G., *Algemeen letterlievend maandschrift* 22 (1838) 1, 201-206; [Anoniem], ‘Eenige opmerkingen, naar aanleiding van de verhandeling van den wel-eerw. Heer P.J.J. Mounier, over de uitspanningslectuur’, *Nederlandsche stemmen* 6 (1838) 183-186 en [Anoniem], over Theodor Melas, *Erwin van Steinbach, Vaderlandsche Letteroefeningen* 1 (1837), 270.

deze iets volstrekt nieuws bevat – dat had waardering in brede kring zeker in de weg gestaan – maar juist omdat Mounier in 1837 bezwaren, opvattingen en argumenten bijeenvoegde en systematisch besprak die al zeker enkele decennia, en enkele zelfs al eeuwen, gebruikelijk waren.¹²

Lectuur en huiselijk geluk

Dat er buiten de kringen van geleerden iets anders werd gelezen dan stichtelijke werkjes en (in protestantse kringen) de Bijbel, werd rond 1800 gekarakteriseerd als een relatief nieuw verschijnsel. Kloek heeft beschreven hoe in de tijdschriften verontrust en argwanend op die ontwikkeling werd gereageerd. In korte tijd zijn de leesgewoonten totaal veranderd, aldus een anonieme auteur in 1797 in een bijdrage ‘Over de leesbehoefte der vrouwlijke sexe’. Dertig jaar eerder las men nauwelijks en voor zover er werd gelezen bleef dit beperkt tot stichtelijke of leerzame werkjes.

Maar, nog geen sterveling kreeg in het in zijn hoofd, dat, den geleerden uitgezonderd, *de behoefte, om te lezen*, gelijken rang bekleedde met de noodzaaklijkste *behoeften des levens*.¹³

De verhandeling ‘Over de leesbehoefte’ verscheen in het tijdschrift *Nieuwe bijdragen tot het menschelijk geluk* en juist de eind-achttiende-eeuwse opvatting over geluk levert de sleutel tot de opvatting van lectuur als levensbehoefte. Het christendom had geluk vanouds gelijkgesteld met deugd. Bij deugdzaam gedrag hoorde wereldverzaking en waren vermaken dus uit den boze. In de loop van de achttiende eeuw raakte het echter algemeen aanvaard dat ook de religieuze mens mocht genieten van wereldse vermaken, waaronder naast lectuur ook wandelen, tekenen, pianospelen en handwerken werden aangeprezen.¹⁴ Zoals de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in 1806 schreef:

Eene algemeene en niet onderscheidende wraaking en veroordeeling van Vermaaken en Uitspanningen, in allerlei gedaante en maate, zou onbestaanbaar wezen met de Rede, en even zeer met den Godsdienst strijden. Onschuldige Vermaaken en schadelooze Uitspanningen worden door beiden gewettigd.

Het is tekenend dat deze verdediging van de vermaken wordt gevolgd door een tirade tegen hen die hun vermaken buitenshuis zoeken: tegen de ‘Lief-

12 Zie voor een schets van de voortdurende herhaalde argumenten vóór en tegen werken van verdediging sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw: Willem van den Berg, ‘Laveren tussen Huert en Heidegger. De discussie over het zedelijk nut en het nadeel van een literaire parvenue’, in: Klaus Beekman, Marita Mathijssen en George Vis (red.), *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam 1999) 293-311.

13 [Anoniem], ‘Over de leesbehoefte der vrouwlijke sexe’, *Nieuwe bijdragen tot het menschelijk geluk* 2 (1797), 53-72 [geciteerd naar Kloek, ‘Leesbehoefte’, 137].

14 Peter Buijs, *De eeuw van het geluk. Nederlandse opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting, 1658-1835* (Hilversum 2007) 85 en verder.

hebbers der Wereld, die ‘*Vijanden GODS*’.¹⁵ In de laatste decennia van de achttiende eeuw kreeg het geluksconcept namelijk een specifieke invulling: steeds vaker werd gesteld dat het ware geluk uitsluitend te vinden was in de huiselijke kring.¹⁶ De huiselijke poëzie die in de eerste decennia van de negentiende eeuw in Nederland en daarbuiten zo populair was, is zowel uiting als popularisator van die nieuwe opvatting.¹⁷ Hetzelfde geldt voor de romans van de Duitse succesauteur August Lafontaine, van wie tussen 1796 en 1824 maar liefst 54 romans in het Nederlands werden vertaald en waarin, aldus Joost Kloek, onveranderlijk ‘de verlichte burgerlijke moraal’ werd uitgedragen ‘dat het geluk niet ligt besloten [in] het najagen van maatschappelijk succes maar in het betrachten van de deugd, dat het niet is te vinden in de grote wereld maar in de beslotenheid van het huisgezin’.¹⁸ Bovendien werd na 1780 de opvatting dominant dat ‘geluk’ hetzelfde was als ‘tevredenheid’.¹⁹ Het is echter niet altijd eenvoudig tevreden te zijn binnen de huiselijke kring. Ook Mounier was zich hiervan bewust. Verveling ligt op de loer en verveling leidt tot rusteloosheid.²⁰ Lectuur kan echter een uitweg bieden. Hij opent zijn verhandeling als volgt:

De mensch kan niet werkeloos zijn. Al rust zijn ligchaam, zoo houdt zijn geest zich toch bezig. Hij onderhoudt zich met zijne eigene gedachten, of zoekt ze met die van anderen te wisselen, of benevens en dikwijls boven gepeins en gesprek zoekt hij onderhoud in wat anderen dachten en spraken, en houdt zich bezig met lezen.²¹

Peter Buijs, aan wiens studie *De eeuw van het geluk* het bovenstaande over de ontwikkeling van de opvattingen over geluk tussen 1658 en 1835 is ontleend, besteedt geen bijzondere aandacht aan het oordeel over het lezen aan het einde van de achttiende eeuw, maar dat er verband is, blijkt alleen al uit de verbinding tussen lectuur en de ‘gezellige’, lees huiselijke kring in talloze titels van tijdschriften en reeksen in de eerste helft van de negentiende eeuw, als *De echo. Aan leering en gezellig onderhoud gewijd* (1827-1832); *Het leeskabinet*.

15 Richard Warner, ‘Iets over geoorlofde en ongeoorlofde vermaakten’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 2 (1806) 523-525, aldaar 523.

16 Buijs, *De eeuw van het geluk*, 194 en verder.

17 Zie over de huiselijke poëzie: Ellen Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997).

18 J.J. Kloek, *Een begrensde vaderland. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Sociale geschiedenis van de literatuur vanwege de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* (Amsterdam 1997) 14.

19 Buijs, *De eeuw van het geluk*, 117 en verder.

20 Volgens de econoom Johan de Vries was ‘verveling’ als algemeen maatschappelijk verschijnsel en probleem het gevolg van de sterk gestegen levensverwachting in de loop van de achttiende eeuw. Zij leverde een belangrijke impuls (‘there is nothing so exploitable as boredom’) aan de ontwikkeling van de achttiende-eeuwse vermaaksindustrie in het algemeen en de uitgeverbranche in het bijzonder: Johan de Vries, *Four windows of opportunity. A study in publishing* (Amsterdam 1995) 44-49, aldaar 49.

21 J.J. Mounier, ‘Over de uitspannings-lectuur’, *De Fakkel of Bijdragen tot de kennis van het ware, schoone en goede* 13 (1837) 145-197, aldaar 145.

Mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen (1834-1903) en *Lectuur van nuttig en gezellig onderhoud voor katholieken* (1847-1849).

Uitspanningslectuur: vereisten en verdiensten

Aan het begin van de twintigste eeuw schreven Kees en Jan Tadema dat hun uitgeverij, De Erven F. Bohn, bij voorkeur ‘modern-literaire geschriften’ uitgaf, werken die ‘niet tot de zoogenaamde ontspanningsliteratuur moeten gerekend worden’.²² Een dergelijk kwalitatief onderscheid werd tot ver in de negentiende eeuw niet gemaakt en de aanduiding ‘uitspanningslectuur’ werd in brede kring aanprijzend gebruikt in titels van tijdschriften en reeksen.²³ De meerderheid van de opiniemakers was overtuigd van het recht van bestaan van dit genre, al werden er wel eisen gesteld.²⁴

Uitspanningslectuur moest haar naam waarmaken: ze moest ontspanning leveren na ernstiger bezigheden. Zo verdedigde Mounier de lectuur van *Maurits Lijnslager* van Loosjes, de romans van Richardson en Fielding, de toneelstukken van Shakespeare en de poëzie van contemporaine vaderlandse dichters met het volgende argument:

Zij verteederen en verheffen ons gemoed, en doen ons de werkelijkheid vergeten; zij boeien ons aan zich, storten hunnen geest in ons over, wij denken en gevoelen en leven met hen: maar worden wij in dien omgang onmatig verteederd, verweekt, naar droombeelden begeerig, voor krachtinspanning onbekwaam? Neen! Zij verpoozen ons van den arbeid, ontspannen ons van de zorgen, en verzuimd en verkwikt keeren wij tot de bemoeijingen des levens terug!²⁵

Vooraf bij vrouwen en jongeren, die geen verplichtingen hadden buiten de deur, bestond echter het gevaar van teveel lezen. En dat terwijl juist vrouwen en jongvolwassenen extra kwetsbaar werden geacht, niet alleen omdat hun verstandelijke vermogens lager werden aangeslagen dan die van volwassen mannen, maar ook omdat romans voor de aan huis gebonden vrouwen en de onervaren jeugd uit de bovenlaag van de bevolking het venster op de wereld vormden en ze de romanwereld niet konden toetsen aan de echte wereld. Daardoor kwamen ze gemakkelijker onder invloed van de ideeën die in de lectuur werden uitgesproken en dreigde het gevaar dat ze valse verwachtingen zouden

²² Geciteerd naar: S.A.A. Claeysens, *‘De menschen koopen alleen boeken, welke ze noodig hebben’*. Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940 (ongepubliceerde dissertatie Universiteit Leiden 2014) 150.

²³ Een te Grave gevestigde uitgeverij tooide zich met de naam ‘Bureau voor uitspanningslectuur’ en gaf tussen 1844 en 1852 het tijdschrift *Uitspanningslectuur voor katholieken* uit; bij de protestantse uitgeverij Höveker verscheen tussen 1854 en 1870 het *Familie-magazijn*. *Lectuur van uitspanning tot verspreiding van nuttige kundigheden*; Melati van Java was de hoofdredactrice van het in 1881 verschijnende tijdschrift *De familieboode*. *Uitspanningslectuur* (Schiedam: Van Zeyl) en aan het einde van de negentiende eeuw bracht de Amsterdamse uitgeverij Allert de Lange een reeks onder de naam *Uitspanningslectuur* op de markt.

²⁴ Uitzonderingen als Da Costa en De Clercq, die uitspanningslectuur veroordeelden, komen later ter sprake.

²⁵ Mounier, ‘Over de uitspannings-lectuur’, 172.

vormen over het leven en de liefde. Het ligt voor de hand hierbij te denken aan Goethe's *Die Leiden des jungen Werthers* uit 1774 en Feiths *Julia* uit 1783, dus aan de 'sentimentele' literatuur waarin het werd voorgespiegeld dat liefdesgevoelens allesbepalend moesten zijn, met voorbijzien van de verplichtingen aan familie en maatschappij en desnoods met de dood tot gevolg.

De sentimentele literatuur was rond 1830 inderdaad niet helemaal vergeten maar de achtergrond is breder. In de achttiende eeuw was, met een nieuwe opvatting over mens en maatschappij, een nieuwe emotionele cultuur ontstaan waarbij gevoel en rede niet als tegenovergestelden werden gedacht, maar als complementair. Zoals Sturkeboom het formuleert: 'De cultivering van de sensibilliteit vormde [...] niet een reactie op het gedachtegoed van de Verlichting maar maakte daar juist integraal onderdeel van uit'.²⁶ Vandaar ook dat zij zich keert tegen het gangbare beeld van het Sentimentalisme als een geïsoleerd en marginaal, zuiver literair en enigszins curieus verschijnsel dat ontstond in reactie op de Verlichting of uit het buitenland naar Nederland was overgewaaid en slechts waarde had als voorloper van de Romantiek.²⁷ Volgens de nieuwe opvatting moesten gevoel en rede elkaar aanvullen en versterken. Zo schreef deze voor dat een staat tevens een gevoelsgemeenschap moest zijn. Een maatschappij moest, net zoals een huwelijk, niet alleen een kwestie zijn van verstand maar ook van gevoel. 'Sympathie', 'medelijden' werd in de achttiende eeuw dan ook een belangrijke deugd en de nieuwe 'emotionele cultuur' die in de tweede helft van de achttiende eeuw haar beslag kreeg, werd gekenmerkt door 'de nadrukkelijke cultivering van het medelijden, de vriendschap en de mensliefde'.²⁸ Na de Franse Revolutie had het achttiende-eeuwse streven naar algemene mensliefde afgedaan en terzijde zij opgemerkt dat Mouniers verhandeling in die zin atypisch is dat bij hem weinig is terug te vinden van het nationalisme, dus van de specifieke vorm die het streven naar een gevoelsgemeenschap in de eerste helft van de negentiende eeuw zou aannemen en die ook de literaire discussie immens heeft beïnvloed.²⁹ Belangrijker is dat de opvatting stand hield dat gevoel en verstand complementair waren en moesten zijn.

26 Dorothee Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998) 354.

27 Ibidem, 344 en verder. Zie voor de behandeling van het sentimentalisme als strikt literair verschijnsel bijvoorbeeld: Annemieke Meijer, *The pure language of the heart. Sentimentalism in the Netherlands 1775-1800* (Amsterdam 1988); voor het sentimentalisme als een doorgeslagen reactie op de Verlichting – hier begrepen als een uitsluitende lofzang op de rede – en als voorloper van de Romantiek: Hanna Stouten, '1778: Laurence Sterne, A sentimental journey in het Nederlands vertaald. Alleen voor gevoelige zielen: de sentimentele scène', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 345-351, aldaar 350.

28 Sturkeboom, *Spectators van hartstocht*, 357. Zie ook het openingshoofdstuk 'Sympathy and the production of society', in: John Mullan, *Sentiment and sociability. The language of feeling in the eighteenth century* (Oxford 1988).

29 Recente publicaties over het nationalisme zijn Marita Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013) en Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008), dat uitgebreide bibliografieën van secundaire en primaire werken bevat.

Het mag er wellicht naar uitzien dat mijn betoog ver afgedwaald is van de bespreking van Mouniers opvattingen over uitspanningslectuur. Bijzondere aandacht vraagt echter de passage in bovenstaand citaat waarin Mounier stelt dat werken van verdichting belangrijk zijn want: ‘zij boeijen ons aan zich, storten hunnen geest in ons over, wij denken en gevoelen en leven met hen’. De lezer van uitspanningslectuur verplaatste zich in het denken, voelen en leven van een ander. Terwijl abstracte verhandelingen slechts het verstand konden aanspreken, waardoor er afstand bleef tussen de lezer en het werk, kon verdichte letterkunde die grenzen slechten. ‘Woorden wekken, voorbeelden strekken’, niet alleen omdat een exemplarische bespreking beter dan een zakelijk argumentatie tot in detail kon tonen wat goed was en wat kwaad en hoe men zich diende te gedragen, maar ook omdat ze een beroep deed op het menselijke vermogen tot empathie. Het was niet langer voldoende naar de wet te leven: wetten en regels moesten worden geïnternaliseerd; de rechtmatigheid ervan moest ook worden gevoeld. En dat verklaart waarom uitspanningslectuur in de loop van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw in brede kring zo belangrijk werd gevonden: uitsluitend ‘werken van verdichting’ konden dit bewerkstelligen. Uitsluitend verdichting kon zo’n sterk beroep doen op het sympathisch vermogen. Alleen uitspanningslectuur maakte waarheden niet alleen kenbaar maar ook voelbaar. Vandaar dat Mounier stelde:

Deze uitgebreide lees-voorraad trekt de bijzondere aandacht tot zich, als men den gewigtigen invloed bedenkt, dien hij uitoefent niet slechts op den smaak, maar op ’s menschen denken, gevoelen, willen, en in ’t algemeen op het individueel en maatschappelijk leven.³⁰

Uiteraard is de volledige identificatie bij het lezen van verdichte werken zowel een kracht als een gevaar. Misbruik is echter geen reden een middel als geheel te verwerpen. Dan zou, zoals de doopgezinde predikant Stinstra het rond het midden van de achttiende eeuw in zijn verdediging van de roman uitdrukte, ‘het Orgel uit de Kerk moeten, om dat het ook bromt in de speelhuizen’.³¹

Terug naar de leeswoede, waarover recensenten en verhandelaars zich inderdaad zorgen maakten maar waarbij enige kanttekeningen op zijn plaats zijn. Wat is veel lezen? De eerder geciteerde verhandelaar die zijn zorg uitsprak ‘Over de leesbehoefte der vrouwelijke sexe’ vergeleek de toestand in 1797 met die van dertig jaar eerder:

Dat men zou mogen *lezen*, in plaats van te *werken*, daaraan dagt men toen niet: het bleef altijd de belooning van eenen vlijtigen arbeid, als de toegevende moeder haar lieve Kind in den gemoedlijken JAN LUIKEN, of vrolijken Vader CATS, eens een uurtje kijken liet.

³⁰ Mounier, ‘Over de uitspannings-lectuur’, 146.

³¹ Johannes Stinstra, voorwoord bij S. Richardson, *Clarissa of de historie van eene jonge juffer* [...] (Harlingen 1752-1755) [geciteerd naar L.R. Pol, *Romanbeschouwing in voorredes. Een onderzoek naar het denken over de roman in Nederland tussen 1600 en 1755* (Utrecht 1987) II, 120].

Thands is het geheel anders: elk een gevoelt nu eene *leesbehoefte*, en naauwelijks zult gij een welgekleeid Meisje ontmoeten, die niet reeds [...] een paar douzijn Romans gelezen [...] heeft.³²

Voor een juist begrip van die steeds herhaalde opmerkingen over romanzucht en leeswoede en de tot vervelens toe herhaalde waarschuwing dat overdaad schaadt, is het belangrijk het referentiekader van de verhandelaar in het oog te houden. Hij achtte het opmerkelijk dat een beschaafde jonge vrouw in 1797 ‘een paar douzijn’ romans heeft gelezen. Dat is volgens moderne begrippen nauwelijks voldoende voor de literatuurlijst van de middelbare school. De verhandelaar vergelijkt het echter met nu en dan een uurtje lezen in Cats of Luiken en dan is vierentwintig romans inderdaad veel.

En wat is te veel? Hierboven bleek dat lectuur ontspanning moest zijn na ernstiger bezigheden en niet mocht afhouden van huishoudelijke werkzaamheden of andere noodzakelijke taken. Daarnaast werd er herhaaldelijk voor gewaarschuwd dat uitspanningslectuur niet de enige leesstof mocht zijn. ‘Bij jong en oud bepaalt zich de lectuur grootendeels tot werken van verbeelding en verdichting’, aldus de doopsgezinde predikant Klaas Sybrandi in 1833. Zonder ‘de gestrengen zedenmeester’ te willen spelen (‘gaarne erken ik, dat een goed geschreven roman mij niet zelden eenige uren van uitspanning aangenaam heeft doen slijten’), waarschuwde hij dat wie op jonge leeftijd uitsluitend uitspanningslectuur las, een luie lezer zou worden, die slechts op het verhaaltje lette en niet leerde na te denken over de zedelijke bedoelingen van het werk. Kinderen moesten al op jonge leeftijd wennen aan het lezen van ‘ernstiger geschriften’ want daardoor kon ‘de te vroegtijdige ontwikkeling van gevoel en verbeelding, waardoor verstandelijke ontwikkeling maar al te zeer belemmerd wordt’, worden gestuit.³³ Elders werd vrouwen voorgelaten dat niet alleen romans, maar ook leerredes en de ethische verhandelingen van auteurs als Ewald, Ehrenberg en Girardet geschikte lectuur voor hen was.³⁴ En uiteraard werd er gewaarschuwd dat de Bijbellesing niet in het gedrang mocht komen: ‘Neen, niets kan, niets mag de lezing van den Bijbel zelve verdringen of vervangen’, aldus de bekende verhandelaar Jeronimo de Vries.³⁵

De bezwaren tegen ‘de leeswoede’ waren dus tweërlei. Ten eerste de kwantiteit: lezen ten koste van andere verplichtingen of het uitsluitend lezen van uitspanningslectuur werd afgewezen. Het tweede bezwaar betreft de manier van

32 Geciteerd naar Kloek, ‘Leesbehoefte’, 138.

33 K. Sybrandi, ‘Verhandeling, over vrouwe K.W. Bilderdijk, beschouwd als kinderdichteres. Uitgesproken bij gelegenheid van eene Prijzuitdeeling aan de Kinderen der School van het Departement Nijmegen der Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, oct. 1833’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 2 (1834), 49-67. Zie over ‘de verdienstelijke predikant en letterkundige’ Klaas Sybrandi (1807-1872): E. Zuidema, *NNBW* 4, 1291.

34 Eene onzer lezeressen, ‘Iets over de gezelschappen van vrouwen’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 2 (1836), 571-576, 614-618, aldaar 615.

35 Candidus [Jeronimo de Vries], over [Anoniem] [Elizabeth Missing Sewell], *Geertruida of de liefde des geloofs*, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1 (1847), 550-566, aldaar 552.

lezen: met het gebruik van de term ‘woede’ werd tevens gewaarschuwd voor verkeerd lezen, voor een totale overgave aan het werk zonder kritische, verstandelijke reflectie over de inhoud, al was het dan achteraf. Zowel kwantitatief als kwalitatief moest de lezer maat houden maar, mits met mate geconsumeerd, was uitspanningslectuur toegestaan en zelfs aanbevelenswaardig.

Tot zover gold het de verantwoordelijkheid van de lezer. Ook aan de geschriften werden echter eisen gesteld. De minimale vereisten kunnen worden samengevat in twee uitspraken van Voltaire die in negentiende-eeuwse recensies tot uit den treure werden herhaald: ‘Tous les genres sont bons hors le genre ennuyeux’ (Alle genres zijn goed, mits ze niet vervelen) en ‘Chaque mère en permettra la lecture à sa fille’ (Iedere moeder zal haar dochter toestaan het te lezen).

Uitspanningslectuur moest per definitie onderhoudend zijn, dat wil – in de woorden van Mounier – zeggen dat de lectuur in staat moest zijn ‘den mensch bezig te houden, sterk bezig te houden, zijne rede te bemachtigen, zijn gevoel weg te slepen’ zonder dat het de lezer veel inspanning kostte.³⁶ Daarbij werd – als gezegd – ten minste verlangd dat dergelijke lectuur niet schadelijk was. Uiteraard gaat het er dan om wat ‘niet schadelijk’ wordt geacht. Toen rond de jaren dertig contemporaine Franse en Duitse dichters en schrijvers (en hun Nederlandse navolgers) steeds vaker tornden aan de gangbare moraal kreeg juist dit aspect meer aandacht. Wat aanvankelijk een negatieve eis was (niet schadelijk) werd door Mounier ontwikkeld tot een uitgebreid programma van eisen: ‘Omdat wij willen dat de uitspanningslectuur onschadelijk en zoo nuttig mogelijk is, verlangen wij in de schriften waarheid, gematigdheid, eerbied voor zeden en Godsdienst’.³⁷ Het is hier niet de plaats nader in te gaan op Mouniers gedetailleerde beschrijving van de consequenties van deze drie eisen. Belangrijk is te constateren dat hij deze eisen formuleerde zonder te tornen aan het gangbare uitgangspunt dat vermaak vooropstond, dat daarbij zekere morele grenzen moesten worden betracht en dat de lering een mogelijk extraatje was.

De bulk van de uitspanningslectuur werd volgens de scribenten gelezen door ‘het lezend publiek’, ook vaak ‘ons lezend publiek’ genoemd. Ondanks dat bezittelijke voornaamwoord is het duidelijk dat de critici door het gebruik van die term afstand namen van deze publieksgroep. Als er een werk verscheen dat geschikt was ‘als aangename en onderhoudende lectuur voor ons *beschaafd* publiek’, werd dit met nadruk opgemerkt.³⁸ Uiteraard rekenden de critici (onder wie vele predikanten) zich tot laatstgenoemde publieksgroep en zij maten zich tegenover de ‘het lezend publiek’ een opvoedende, bevoogdende taak toe. Zij wilden deze publieksgroep beschermen tegen schadelijke lectuur, voorlichten over gepaste werken en bovenal: de smaak van het publiek verbeteren. In het discours ‘Over de uitspannings-lectuur’ is de lezer dan ook de eerst aange-

³⁶ Mounier, ‘Over de uitspannings-lectuur’, 148.

³⁷ Ibidem, 152.

³⁸ [Anoniem], over [Anoniem] [A.J.B. Defauconpret], *Robert Fitzooth, bijgenaamd Robin Hood, of het hoofd der ballingen, Vaderlandsche Letteroefeningen* (1) 1835, 537. Cursief T.S.

sprokene. Mounier stelde al aan het begin van zijn verhandeling dat de markt slechts reageerde op de vraag naar ‘genoegelijk en gemakkelijk onderhoud’ en ‘de behoefte zelve toch doet de middelen tot voldoening geboren worden’. Omdat hij die behoefte als een gegeven beschouwde, besteedde hij er verder geen aandacht aan. Aan het slot van de verhandeling kwam hij opnieuw terug op de rol van de lezer: ‘De invloed der Schrijvers moge groot zijn op het lezend publiek: die van het lezend publiek op de Schrijvers is het niet minder’.

Van de meesten en voornaamsten dier zedelooze auteurs (HUGO, BALZAC, GEORGES SAND, JANIN) hebben wij vroeger minder ergelijken arbeid ontvangen: zij erkennen zelve hunne pennen in de straatgoten te hebben gedoopt, toen het bleek dat de lezers slijk en modder begeerde. Verachting op hen! – maar de lezer, die er mede gediend is, neme zijn deel aan hunne schande en schuld!³⁹

En daarmee is de kern geschetst van al die opmerkingen over leeswoede: het lezende publiek moest worden opgevoed tot verantwoordelijke en verstandige lezers, tot lezers die beschikten over de juiste leeshouding, en zich in de keuze van hun lectuur en de tijd die ze eraan besteden door de juiste beginselen lieten leiden.

Groeiende aandacht voor uitspanningslectuur rond 1825

Lezen (stil lezen én voorlezen) kon een belangrijke bijdrage leveren aan het huishelijk geluk, al was het alleen door de verveling te verdrijven en uithuizigheid te voorkomen. Zoals de doopsgezinde predikant Wieling het op een Nuts-bijeenkomst uitdrukte:

Voor elken mensch is ledigheid zeer gevaarlijk. Buiten twijfel houdt de leeslust reeds menigeen terug van grove vermaken en ruwe uitspanningen, ook wel van het verderfelijk spel, van dronkenschap en andere uitpattingen. Moge dan het lezen slechts dienen als middel ter wering van kwaad, zoo is immers de nuttigheid bewezen.⁴⁰

Wieling was extreem in zijn formulering, maar deze Zaanse dominee kan toch gelden als representatief voor de houding waarmee in de eerste decennia van de negentiende eeuw het verschijnsel uitspanningslectuur tegemoet werd getreden. Klachten over de leeszucht, vooral over overdadig lezen van romans, behoorden tot het standaardrepertoire van recensenten maar de behoefte aan ‘lectuur voor amusement’ werd niet aangevochten en in dienst gesteld van een hoger doel. Het lezen van uitspanningslectuur, zeker de lectuur van romans,

39 Mounier, ‘Over de uitspannings-lectuur’, 145, 195.

40 S.E. Wieling, ‘Over den tegenwoordigen tijdgeest. Uitgesproken in het Departement Zaandam der Maatschappij Tot Nut van ’t Algemeen, Sprokkelmaand 1824’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 2 (1824), 697-713, aldaar 712. Zie over Sjoerd Ebeles Wieling (1782-1835): G.A. Wumkes, *NNBW*, 10, 1202.

werd in de publieke opinie dan ook met een zekere lankmoedigheid tegemoet getreden. In het tweede kwart van de negentiende eeuw nam die onverschilligheid echter af en mogelijk heeft Marita Mathijzen zich hierdoor laten misleiden. Voor die groeiende betrokkenheid kunnen verschillende oorzaken worden aangewezen.⁴¹

De omslag was gedeeltelijk het gevolg van de verschijning in 1823 van Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. In deze brochure voer Da Costa uit tegen de overtuiging dat de mensheid door uitbreiding van kennis op een nooit eerder bereikt niveau van beschaving was beland. In reactie op al die verhandelingen die openden met een zelfingenomen lofzang op het beschaafde Nederland en tegen het gangbare optimistische uitgangspunt dat verspreiding van kennis over alle bevolkingsgroepen zou leiden tot een verbetering van het zedelijk peil van 'het Algemeen', stelde Da Costa dat hij nergens kon merken dat de vruchten van de drukpers tot enige verhoging van de zedelijkheid hadden geleid. Sterker nog: het werk van achttiende-eeuwse schrijvers als Voltaire, Rousseau en Diderot en van contemporaine auteurs als de Duitse romanschrijver August Lafontaine en de Engelse dichter Byron vormden juist een gevaar voor de zedelijkheid. De kern van het probleem was volgens Da Costa niet kennis versus onwetendheid, maar geloof versus ongeloof.⁴²

Da Costa kende geestverwanten. In *Willem de Clercq en de literatuur* schetst Margaretha H. Schenkeveld een ontroerend beeld van De Clercq (1795-1844) die als jongeling een gretig lezer was maar in 1822, mede onder invloed van zijn vriend Da Costa, besloot dat alle literatuur uit den boze was. Uit zijn dagboeken blijkt dat hij zijn leven lang leed onder dit besluit:

Later [in 1837] moet hij zich zelf bekennen, wanneer hij met zijn oudste zoon [Gerrit] gediscussieerd heeft over een toneelstuk: 'Hoe natuurlijk en plezierig is ons dit alles nog – Ook ik ga innerlijk nog naar de Comedie. Men kan alle grendels sluiten, maar de vijand blijft binnen'. [...] Kort tevoren had hij verzucht: '... Gerrit brengt mij gedurig weder in de litteratuurwereld en ik gevoel hoe diep die nog bij mij zit'.⁴³

Da Costa en De Clercq behoren echter tot de uitzonderingen.⁴⁴ De meesten deden Da Costa's geruchtmakende brochure af als geschreeuw van een domper-tje (kaarsendovertje) tegen de Verlichting. Wel dwong ze de goegemeente op termijn een standpunt te formuleren over de waarde of onwaarde van lectuur.

De noodzaak te reageren op Da Costa's *Bezwaren* was echter niet de enige aanleiding voor de stijgende belangstelling van critici en verhandelaars voor

41 Dit is een nadere uitwerking van de paragraaf 'De noodzaak tot meningsvorming over de roman', in: Toos Streng, 'Een noodzakelijk kwaad. De Franse roman en de meningsvorming over de roman in Nederland (1830-1875)', *TNTL* 128 (2012) 3-4, 212-225.

42 Mathijzen, *Gij zult niet lezen*, 169-170.

43 M.H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur* (Groningen 1962) 223-234.

44 Ook Janneke de Jong-Slagman, *Hofpredikers in de negentiende eeuw. Een carrière bij de koning* (Hilversum 2013) 224 plaatst Mounier, mede in navolging van Mathijzen, ten onrechte in het kamp van Da Costa.

uitspanningslectuur in het tweede kwart van de negentiende eeuw. Uitspanningslectuur omvatte, als gezegd, ook poëzie en toneel, maar de publieksliefeling was de roman en in dat genre was in de eerste decennia van de negentiende eeuw weinig verschenen dat de geschoolde lezer kon boeien. Tussen 1790 en 1825 was gemiddeld tachtig procent van de in Nederland verschenen romans vertaald en het overgrote deel van die romans was van Duitse oorsprong. Het waren werken van toentertijd ook in Duitsland zeer populaire auteurs van ‘Unterhaltungsliteratur’ als C.H. Spiess, C.A. Vulpius, August von Kotzebue, C.G. Cramer, Freiherr Knigge, Gustaaf Schilling, H. Clauren, L.F. von Bilderbeck, C.H. Hildebrandt, Langbein en de al eerder gememoreerde August Lafontaine; kortom, broodschrijvers die na 1830 niet voor niets in rap tempo in vergetelheid raakten, maar vanaf 1790 de markt hadden voorzien van romans met weinig pretentie waartegen zedemeesters geen bezwaar konden hebben maar die genoeg avontuurlijks bevatten (liefdesverhalen, al dan niet gemengd met elementen van rovergeschiedenissen en spookverhalen) om de romanlezer in de ban te houden.⁴⁵

In 1824 verscheen de eerste Nederlandse vertaling van een historische roman van Scott en dit leidde tot een golf van historische romans, vertaald en niet vertaald. Dit genre sprak ook de ontwikkelde lezer aan, al was het alleen al omdat in de historische roman aspecten uit het dagelijks leven werden beschreven die in de historiografie buiten beeld bleven.⁴⁶ De historische roman leidde tot eindeloze, en zich voortdurend herhalende debatten over dit genre als vermening van waarheid en verdichting.⁴⁷ Het is hier niet de plaats in te gaan op de precieze discussie; van belang is dat de historische roman de critici en verhandelaars tot reflectie dwong over de roman en over de waarde van ‘werken van verdichting’.

De toenemende reflectie over uitspanningslectuur werd, naast Da Costa’s aanval op de waarde van lectuur en het plotselinge succes van de ook voor de meer ontwikkelde lezer belangwekkende historische roman, veroorzaakt door ontwikkelingen op een heel ander front. Het overgrote deel van de uitspanningslectuur bestond uit vertaalde literatuur en de literaire ontwikkelingen in Frankrijk en Duitsland vormden na 1830 een bron van zorg. Het bleek tijd voor een versterkt moreel offensief. De eerder genoemde Duitse schrijvers hadden er altijd voor gewaakt de grenzen van de betamelijkheid niet te overschrijden. De schrijvers en dichters van de jaren dertig: Heine en Gutzkow in

45 Kloek en Mijnhardt (1800. *Blawdrukken*, 101) hebben geopperd dat ervaren lezers, als predikanten, de leesgezelschappen adviseerden bij de lectuurkeuze. Arnold Lubbers heeft daarvan echter geen bewijzen gevonden (‘Een republiek in het klein’. *Noord-Nederlandse leesgezelschappen en hun lectuurkeuze in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830* (ongepubliceerde dissertatie Universiteit van Amsterdam 2014) 172-173). Zo vreemd is dit niet: mocht een predikant al brede ervaring hebben met de romans van zijn tijd, dan was dit zeker niet iets om openlijk voor uit te komen.

46 Toos Streng, ‘De historische roman in Nederland. Waardering en thematische ontwikkeling, 1790-1899’, *TNTL* 131 (2015), 123-146, aldaar 126-127.

47 Joke van der Wiel, *De geschiedenis in balkostuum. De historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1808-1874)* (Apeldoorn 1999).

Duitsland, en bovenal Franse auteurs als Paul de Kock, Alexandre Dumas, Victor Hugo, Jules Janin, Balzac en George Sand tornden echter aan de bestaande opvattingen over moraal. In de verhandeling van Mounier zijn kenmerkende voorbeelden te vinden van het moreel offensief dat hierdoor werd uitgelokt: ‘De buitensporigste onzuiverheid van gemoed en onreinheid van zinnen worden met de kunstigste en gevaarlijkste drogredenen, als iets van zelfs, als iets natuurlijks, en ... God betere het! ... nog wel als iets zedelijks voorgesteld’ schreef hij verontwaardigd.⁴⁸ Vele critici uitten hun zorg over de moraal en maatschappij ondermijnende ideeën in de contemporaine literatuur, waarbij vooral de Franse auteurs het moesten ontgelden.⁴⁹

Ten vierde werd de behoefte aan een nauwkeuriger bepaling van doel en eisen van de uitspanningslectuur gevoed doordat er steeds meer werken verschenen van vaderlandse auteurs. De precieze cijfers over het aantal niet-vertaalde dichtbundels en toneelwerken zijn niet bekend, maar zeker is dat het aantal romans sterk toenam. Tussen 1790 en 1825 verschenen er 122 oorspronkelijk Nederlandse romans waardoor het gemiddelde over die periode uitkomt op ruim drie romans per jaar. Er waren echter veel jaren bij waarin er slechts één of twee uitkwamen. In 1826 werd de grens van tien oorspronkelijke romans per jaar overschreden; in 1844 zouden het er voor het eerst meer dan twintig zijn.⁵⁰ Tussen 1790 en 1825 vormden Nederlandse romans niet meer dan ongeveer twintig procent van het totale romaanbod en dus ging het overgrote deel van de recensies over vertaalde romans die in beginsel zijn geschreven voor de consument, voor wie het voldoende was te weten of de roman aan de minimumeisen voldeed, dat wil zeggen: niet onzedelijk en niet saai. Daarnaast beperkten recensenten zich tot opmerkingen over de kwaliteit van de vertaling en de uitvoering (de kwaliteit van het vignet en het drukwerk, het aantal drukfouten, en dergelijke), waarmee ze zich tot de uitgevers richtten. Toen er meer Nederlandse romans op de markt kwamen, bood zich een belangwekkender doelgroep aan: de schrijvers zelf. De verantwoordelijkheid van recensenten nam toe omdat hun kritieken ook als richtlijnen voor Nederlandse auteurs konden worden ingezet.

Daarnaast werd het belang van de discussie groter omdat in de jaren dertig het aantal romans dat jaarlijks uitkwam een bepaalde kritische massa bereikte: vanaf 1837 verschenen er jaarlijks gemiddeld meer dan vijftig romans, waardoor nieuw uitgekomen romans de overige uitspanningslectuur en de lectuur van oudere werken dreigde te verdringen.⁵¹ Mounier sluit bij die ontwikkeling aan. Wanneer hij, aan het slot van zijn verhandeling komt te spreken over de lectuur die aan al zijn eisen voldoet, noemt hij eerst ‘de rein-zedelijke, de huise-

48 Mounier, ‘Over de uitspannings-lectuur’, 173.

49 Zie voor recente studies over de naam en faam van de Franse letterkunde in de negentiende eeuw: Toos Streng, ‘Gedwongen tot specialismen. Uitgevers van Franse romans in Nederland’, *TNTL* 128 (2012) 1, 32-68 en Streng, ‘Een noodzakelijk kwaad’.

50 Toos Streng, ‘De roman in Nederland, 1790-1899. Een boekhistorische verkenning’, *TNTL* 127 (2011) 2, 139-163, aldaar 142-143.

51 *Ibidem*, 159-160.

lijke en vaderlandsche gezangen', maar de aanbeveling voor het lezen en herlezen van de huiselijke poëzie lijkt wat obligaat omdat hij daarna bladzijdenlang uitwijdt over de waarde van de werken van Walter Scott. Diens historische romans, waarvan de eerste Nederlandse vertalingen in 1824 waren verschenen, voldeden volgens Mounier aan alle vereisten die aan uitspanningslectuur moesten worden gesteld, zowel inhoudelijk als in omvang: 'In zijne honderd romandeelen treft gij, bij de ongedwongenste voorstelling van menschen en levenstooneelen van allerlei aard, niet eenen enkelen regel aan, dien gij als te driest en wat hinderlijk liever ongeschreven zoudet wenschen'.⁵² Terzijde zij opgemerkt dat Mounier hier een retorische truc uithaalt door te spreken van 'honderd romandeelen'. Scotts romans verschenen veelal in twee of drie delen dus het aantal romantitels is beduidend minder dan Mounier hier voorspiegelt.

Een laatste factor van betekenis was dat al deze nieuwe uitspanningslectuur in beginsel toegankelijk werd voor een publiek dat breder was dan ooit tevoren. Precieze cijfers zijn niet bekend, maar uit detailstudies blijkt dat er na de Franse tijd steeds meer commerciële leesbibliotheken verschenen met een ruim aanbod aan uitspanningslectuur. In Leiden, waar dergelijke, aanvankelijk aan boekhandels verbonden bibliotheken in 1775 in Leiden nota bene bij wet waren verboden, namen ze na 1820 een grote vlucht.⁵³ In het noorden des lands was het niet anders. In de stad Groningen werden na 1816 diverse winkelbibliotheken geopend en ook in kleinere provinciesteden waren ze te vinden.⁵⁴ In Amsterdam zijn er rond 1850 ten minste vijfenvijftig geweest. Omdat de niet aan boekhandels verbonden leesbibliotheken die opereerden voor de onderkant van de markt niet werden geregistreerd en ook niet adverteerden, zullen de precieze aantallen altijd gissen blijven.⁵⁵ Waarom betekende de opkomst van de commerciële leesbibliotheken nu zo'n ingrijpende verandering? Leesmusea, leesgezelschappen en dergelijke werkten veelal met een ballotagesysteem en bovendien vormde de jaarlijks te betalen bijdrage een fikse financiële drempel. Bij de leesgezelschappen werd het aanbod gelimiteerd tot de (veelal) wekelijkse zending. Omdat de werken van het leesgezelschap in een roulerend systeem aan huis werden geleverd en dus in handen kwamen van vrouwen en jeugdigen, werden er strikte eisen gesteld aan de aan te schaffen werken; werken die niet aan de zedelijke vereisten voldeden, werden niet aangeschaft.⁵⁶ Dat laatste gold

52 Mounier, 'Over de uitspannings-lectuur', 189-190.

53 Honings, 'Een zoet vergif voor verstand en hart', 278.

54 Harry van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf. Drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Groningen tot het eind van de negentiende eeuw* (Assen 2015) 102-104.

55 Marja de Keyser, 'Als warme broodjes. Lezers en boeken in Amsterdamse winkelbibliotheken in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 24 (2000) 3-4, 213-227, aldaar 218. Zie over de verschillende typen winkelbibliotheken: Boudien de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011) 330-332. Volgens Boudien de Vries nam het feitelijke aantal winkelbibliotheken vooral na 1850 toe. Zie: Boudien de Vries, 'De leenbibliotheek als instrument van informele censuur, 1850-1920', in: Marita Mathijssen (red.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 89-103.

56 Zie over de inhoudelijk matigende invloed van de leesgezelschappen: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Negentiende-eeuwse leescultuur', *De Negentiende Eeuw* 14 (1990) 2-3, 113-119, aldaar 117-119

ook voor de titels die werden gekocht door de kostenloos toegankelijke Nuts-Bibliotheken. De zelfregulerende en inhoudelijk en kwantitatief matigende invloed en de semi-publieke sfeer met de bijbehorende sociale controle ontbraken echter bij de commerciële leesbibliotheken. Daar besloot de eigenaar wat er werd aangeboden en konden de leners zonder medeweten van anderen hun individuele voorkeuren volgen en zoveel huren als ze maar wilden. Ook waren de kosten beduidend lager. Hoewel sommige leesbibliotheken uitsluitend leenden aan abonnees – bij de prestigieuze Leidse leesbibliotheek van C.C. van der Hoek, bijvoorbeeld, bedroeg de jaarlijkse contributie in 1822 negen gulden vijftig per jaar – waren er ook leesbibliotheken die per uitlening een luttel bedrag in rekening brachten.⁵⁷

Om uiteenlopende redenen intensiverde na 1825 de discussie over het lezen. Op basis van die vele bijdragen heeft Mathijsen een bonte galerij van afkeurenswaardige typen lezers (met ondermeer de leesjunk, de onkuise romanlezeres en de belezen antichrist) samengesteld die even vermakelijk als herkenbaar is. Maar, zoals Han Brouwer in zijn recensie van *Gij zult niet lezen* waarschuwde, ‘Met welgekozen citaten kan ogenschijnlijk alles worden aangetoond’.⁵⁸ Ten onrechte begrijpt Mathijsen al die stemmen tegen de leeswoede als een toenemend verzet tegen het lezen per se. Zij onderbouwt haar stelling dat de anti-leespropaganda in brede kring werd gedragen door de vele verhandelingen van predikanten, en niet alleen van die uit orthodoxe hoek, tegen de leeswoede. Daarbij verwijst ze naar het onderzoek van Peter van Rooden over de nieuwe taakopvatting van dominees sinds 1775, waarin ‘de morele vorming van individuen’ een belangrijke plaats innam.⁵⁹ ‘Dat heeft’, aldus Mathijsen, ‘tot gevolg dat veroordelingen van het lezen door de predikant hoog opgenomen werden’.⁶⁰ Dergelijke geluiden kunnen echter ook anders worden geïnterpreteerd. Orthodoxe predikanten en woordvoerders uitgezonderd, was de moraal niet: ‘Gij zult niet lezen’, maar ‘Leest met mate’, en dat laatste in de eerder omschreven kwantitatieve en kwalitatieve betekenis. Geheel in overeenstemming met hun natie- en moraalvormende taak maakte de strijd tegen de leeswoede door predikanten van uiteenlopende gezindten als Mounier, Sprenger van Eyck, Sybrandi en Wieling onderdeel uit van hun missie het algemeen te beschaven. Gevoel en verstand waren complementair, en beiden moesten in evenwicht worden gehouden. Het was de taak van de predikanten hiertoe de middelen aan te reiken. Doel was herderlijke begeleiding, niet bestrijding.

en Streng, ‘Gedwongen tot specialismen’, 57-58.

⁵⁷ Bert Luger, “‘Voor 5 centen in de week’”. Haarlemse winkelbibliotheken in de negentiende eeuw’, in: *Wie las wat in de negentiende eeuw?* (Utrecht 1997) 65-76. Zie over Van der Hoek: Honings, ‘Een zoet vergif voor verstand en hart’, 278.

⁵⁸ Han Brouwer, over Marita Mathijsen, *Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces* (Amsterdam 1996), *De Boekenwereld* 4 (1996-1997), 206-207, aldaar 207.

⁵⁹ Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996).

⁶⁰ Mathijsen, *Gij zult niet lezen*, 18. In een enigszins gewijzigde formulering in: Mathijsen, ‘Gij zult niet lezen’, 177.

De pijlen waren niet gericht op het lezen als zodanig, maar op het kritiek- en gedachteloos veel lezen. Dat het de verhandelaars (en recensenten) niet altijd meeviel optimistisch te blijven over de mate waarin de lectuur van het lezend publiek ten goede kon worden gekeerd, is soms duidelijk voelbaar, maar het meerderheidsstandpunt was en bleef dat lectuur niet alleen kon bijdragen aan de vervulling van de gerechtvaardigde behoefte tot ontspanning en de verwerkelijking van een ‘gezellig’ huiselijk leven; ook het ‘verlichte’ idee dat lectuur een belangrijke vormende kracht was voor de ideeën- en gevoelswereld en dat het lezend publiek door de juiste lectuur tot een hoger niveau van beschaving kon worden gebracht, werd in brede kring gedragen.

Dit betekent niet dat de term ‘gedoogproces’ in het geheel niet van toepassing is. De term ‘gedogen’ moet echter worden gereserveerd voor de houding tegenover lectuur in katholieke kring.⁶¹ De Roomse kerk had nooit veel opgehad met de ontwikkeling van ‘leken’, dat wil zeggen van iedereen die geen gewijde functie in de kerk uitoefende, en reguleerde (censureerde) de lectuur met de Index. Tot ver in de negentiende eeuw beschouwde de clerus lezen als een overgewaardeerd en onuitroeibaar kwaad. Zo keerde de katholieke voorman Schaeapman zich nog in 1874 tegen ‘het onwankelbaar geloof aan de stelling, niet slechts, dat het lezen de krachtigste hefboom is van alle ontwikkeling en beschaving; maar ook dat hij, die lezen kan, veel hoger staat op den ladder der beschaving en ontwikkeling dan degene, die het niet verstaat’.⁶² Het katholieke gedoogbeleid kreeg vorm door het uitgeven van eigen, door de clerus gefinancierde en gecontroleerde boeken en tijdschriften waarmee werd gepoogd de katholieke leken lectuur te verschaffen die zo onschadelijk mogelijk was.⁶³ Mathijsen en Sanders bespreken diverse Roomse initiatieven en gezien de omvang van het katholieke volksdeel moet het belang hiervan inderdaad niet worden onderschat.⁶⁴ Al vormden katholieken in de negentiende eeuw zowel in status als de facto een minderheidsgroepering, het gaat toch om een aanzienlijke groep: in de negentiende eeuw was zo één op de drie Nederlanders van katholieke huize.⁶⁵

Engelsings stellingname dat er in de tweede helft van de eeuw een lezersrevolutie had plaatsgevonden leidde in Nederland tot een zoektocht naar die

61 Het is zelfs niet ondenkbaar dat de verhandeling *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, waarin de verdeling van lectuur werd gecombineerd met een oproep tot censuur, mede zoveel verontwaardiging wekte omdat Da Costa’s opvattingen velen zo katholiek voorkwam.

62 Geciteerd naar Mathijs Sanders, *Het spiegelen venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940* (Nijmegen 2002) 59.

63 Waarbij het overigens de vraag is of de katholieken zo gezagsgetrouw waren als Mathijsen veronderstelt. Boudien de Vries (*Een stad vol lezers*, 408) vond in ieder geval ‘sterke aanwijzingen’ dat katholieken rond 1900 ook bij niet-katholieke bibliotheken leenden terwijl er algemeen van wordt uitgegaan dat katholieken na de verzuiling sterker onder invloed van de kerk stonden dan in de eerste helft van de negentiende eeuw.

64 Mathijsen, *Gij zult niet lezen*, 187-188; Sanders, *Het spiegelen venster*, 58-60.

65 *Bevolkingsaantallen van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*. Uitgave van het NIDI (Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut) (Rijswijk-Den Haag 2003) 13 (www.nidi.nl/shared/content/output/2003/nidi-2003-bevolkingsatlas.pdf).

al die extensief lezende burgers, die even intensief als tevergeefs was. Al in het begin van de jaren negentig is het idee verlaten dat er al vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in Nederland massaal werd gelezen.⁶⁶ Waarom bleef in Nederland de leesrevolutie uit? Mathijsen veronderstelt dat er van de anti-leespropaganda ‘een veel grotere temperende werking’ op het leesgedrag is uitgegaan dan altijd is aangenomen.⁶⁷ Nog afgezien van twijfel over de door Mathijsen veronderstelde algemeenheid van de anti-leespropaganda, moet de oorzaak elders worden gezocht.

José de Kruif wees er al op dat boekhistorici ertoe neigen de maatschappelijke context uit het oog te verliezen: ‘De conjuncturele situatie wordt bijvoorbeeld meestal niet in de beschouwingen betrokken’.⁶⁸ Haar stem is gehoord Leemans en Johannes wijten het uitblijven van een leesrevolutie in Nederland in de achttiende eeuw aan de combinatie van een slechte economische omstandigheden en de beperkte omvang van het Nederlandse taalgebied.⁶⁹ Tot ver in de negentiende eeuw bleven de economische omstandigheden alles bepalend. Tot 1865 besteedde de overgrote meerderheid van de Nederlanders het volledige gezinsinkomen uitsluitend aan primaire levensbehoeften en was er dus geen geld voor het lenen, laat staan voor het kopen van boeken maar ook daarna reageerden uitgeverijen direct op conjuncturele ontwikkelingen: zodra het besteedbaar inkomen leek te gaan stijgen of dalen, werd het aantal nieuw uitgebrachte romantitels verhoogd of verlaagd.⁷⁰ Nog afgezien van de financiële positie vergt lezen ook tijd.⁷¹ Het is een nog weinig onderzocht aspect, maar ik kan er in ieder geval op wijzen dat de redactie van het *Nieuwsblad van het Noorden* in 1892 tot haar leedwezen moest berichten dat verschillende abonnees in de zomermaanden hun abonnement opzegden omdat er dan zoveel veldwerk was dat er geen tijd restte de krant te lezen terwijl ze er zondags te moe voor waren.⁷²

De bezorgde negentiende-eeuwse scribenten doen het voorkomen alsof de leeszucht een probleem was dat zich over de gehele maatschappij uitstrekte. ‘Men denke slechts aan de algemeenheid dezer lektuur’, schreef Mounier bijvoorbeeld. ‘Door alle rangen en standen verspreid, vindt zij zich niet in bijna

66 J.J. Kloek en W.W. Mijnhart, ‘Lezersrevolutie of literaire socialisatie’, in: J. Goedegebuure (red.), *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het 41ste filologencongres* (Tilburg 1993) 211-224, aldaar 219.

67 Mathijsen, *Gij zult niet lezen*, 173.

68 José de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999) 261.

69 Leemans en Johannes, *Worm en donder*, 94.

70 Zie voor de samenhang tussen de verwachtingen van uitgevers over de ontwikkeling van het besteedbaar inkomen en de titelproductie van romans: Streng, ‘De roman in Nederland, 1790-1899’ en ‘Een kwestie van vraag en aanbod. Lezers en kopers van romans in Nederland 1790-1899, *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 18 (2011) 69-96.

71 Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004) 296.

72 [De redactie], ‘Bericht!’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 april 1892. Het gaat om kwartaalabonnementsen. Dit betekent dat de boerenarbeiders zich alleen abonneerden in de maanden van oktober tot en met maart.

aller handen?⁷³ Dergelijke opmerkingen staan in schril contrast tot de werkelijkheid, ten minste vanuit modern oogpunt. Hier geldt hetzelfde als eerder gezegd over de jonge juffers die maar liefst twee dozijn romans hadden gelezen. Zoals Johannes met recht opmerkt: ‘als het leespubliek bijvoorbeeld zou zijn gegroeid van twee naar vier procent van de bevolking, betekent dit een feitelijke verdubbeling die de tijdgenoot wel degelijk zal zijn opgevallen’, al is het alleen al omdat die (r)evolutie zich bovenal voordeed binnen de kringen waartoe de scribenten zelf behoorden.⁷⁴ De anti-leespropagandisten gebruikten, aldus Mathijssen, ‘de beleving van de toegenomen leeslust als een retorisch middel om een stemming te kweken waarin hun waarschuwingen goed zouden gedijen.’⁷⁵ Dat lijkt me juist, niet alleen omdat de verhandelaars hun verantwoordelijkheid voelden maar eveneens omdat verhandelaars reageerden op een werkelijk bestaand verlangen. Lezen was een breed gevoelde behoefte, die echter in Nederland tot ver in de negentiende eeuw alleen door een kleine bovenklasse kon worden bevredigd.⁷⁶

Het belang van de dominee-dichters en -prozaïsten

Mathijssens tweede stelling is dat het lezen in Nederland pas enigszins werd aanvaard nadat in de jaren dertig jonge dominees als Beets, Van Koetsveld en De Génestet poëzie en verhalend proza gingen benutten om de burger in aangename vorm de weg te wijzen. Sinds het verschijnen van deze zowel literair verantwoorde als utilitaire literatuur werd lezen, aldus Mathijssen, niet langer bestreden maar gedoogd.⁷⁷ Ook deze stelling verdient een reactie. Ten eerste de chronologie, want die is met de aanduiding ‘in de jaren dertig’ ruim genomen. Om met te beperken tot de drie predikanten die Mathijssen noemt: Beets zou in 1839 afrekenen met zijn ‘zwarte tijd’; Van Koetsvelds ster rees in de jaren veertig terwijl De Génestets eerste poëziebundel verscheen in 1852.

Daarnaast is het de vraag hoe Mathijssens stelling te rijmen is met de breed gedragen populariteit van poëzie in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Vadertje Cats bleef populair, maar ook contemporaine vaderlandse dichters werden aangeprezen en met graagte gelezen. De populariteit van verffabrikant Tollens sloeg alles. Terwijl herdrukken in de eerste decennia van de negentiende eeuw ongebruikelijk waren en de gemiddelde oplage schommelde tussen

73 Mounier, ‘Over de uitspannings-lectuur’, 146.

74 G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995) 11.

75 Mathijssen, ‘Gij zult niet lezen’, 188.

76 Zie ook de paragraaf ‘The explosion of reading’ in William St Clair, *The reading nation in the Romantic period* (Cambridge 2007) 103-121, aldaar 115 waar St Clair concludeert dat na 1774, toen in Engeland door wetswijzingen het aanbod aan laag geprijsde uitgaven sterk toenam, ‘a huge, previously suppressed demand for reading’ aan de oppervlakte kwam.

77 Mathijssen, ‘Gij zult niet lezen’, 188. De Nederlandse leesrevolutie deed zich volgens Mathijssen na 1850 voor (ibidem, 173).

de drie- en vijfhonderd, waren er in 1822 maar liefst 10.000 intekenaren op de (goedkope) vierde druk van Tollens' werk.⁷⁸ Vooral de huiselijke poëzie raakte een gevoelige snaar, niet alleen bij het publiek, maar ook bij de critici, die erop bleven hameren dat huiselijke poëzie de enige ware (vaderlandse) poëzie was omdat ze bij uitstek overeen kwam met het vaderlandse karakter.⁷⁹

Toen dichters en critici zich in de loop van de jaren dertig in toenemende mate tegen de huiselijke poëzie keerden, haakte het lezerspubliek af, wat binnen het discours over de huiselijke poëzie overigens volkomen begrijpelijk is. Die nieuwe 'romantische' dichtwerken (onder anderen van de jonge Beets), met hun effectbejag, gezwollenheid en duisterheid, waren niet 'gegrond op onze zeden, gewoonten, denkwijze, begrippen, in één woord, op den aard en de natuur van ons volksbestaan en karakter in eenen zedelijken en godsdienstigen zin', aldus een anonieme verhandelaar die zich in 1842 de vraag stelde: 'Welke is de reden, waarom de dichtkunst, onder onze landgenooten, voor het tegenwoordige, minder algemeen bijval schijnt te vinden, dan in vroegere tijdperken?'. Hij wijst daarnaast op de invloed van de mode, de voortdurende behoefte aan noviteiten die voor vele, al dan niet theologisch geschoolde, verhandelaars net zo'n steen des aanstoots was als de leeswoede en waarvoor in werkelijkheid dezelfde financiële beperkingen golden.

De Roman, zich, bij vreemden en landgenooten, met de geschiedenis verbindende, heeft een nieuw en vroeger onbetreden spoor geopend en bij velen de poëtische uitspanningslektuur vervangen, en dat daardoor de poëzij zelve minderen bijval moest vinden dan weleer, is te duidelijk, dan dat wij zulks zouden behoeven aan te wijzen.⁸⁰

Ja, de dominee-dichters zijn van belang voor de literatuurgeschiedenis, maar niet omdat ze na 1830 het lezen van poëzie in brede kring *salonfähig* maakten maar omdat ze in de jaren vijftig het contact tussen dichters en het grote publiek herstelden.

En de dominee-prozaïsten? Zeker, Van Koetsveld was een geliefd auteur, zowel bij het publiek als bij de critici. Koetsvelds roman *Schetsen uit de pastorij te Mastland* (1843), waarvan al in 1848 de vierde druk verscheen, bevestigde echter slechts de opvatting die sinds het begin van de jaren veertig sterk in populariteit was toegenomen: dat de toekomst aan de roman was. De kritische discussie in de jaren veertig over de voors en tegens van proza en poëzie en de regelmatig te horen klacht dat 'La poësie s'en va' was niet meer dan een achterhoedegevecht. De dominee-prozaïsten hebben geen doorslaggevende rol gespeeld bij de aanvaarding van het lezen. Zij lifften met succes mee op een trend die zonder hen al was ingezet. Het lezend publiek had al massaal gekozen

78 Ellen Krol, *Huiselijke poëzie* (Amsterdam 1999) 159.

79 Krol, *De smaak der natie*, passim.

80 [Anoniem], 'Welke is de reden, waarom de dichtkunst, onder onze landgenooten, voor het tegenwoordige, minder algemeen bijval schijnt te vinden, dan in vroegere tijdperken?', *Vaderlandsche Letteroefeningen* 2 (1842), 377-389, aldaar 387-388.

voor de roman en steeds meer critici gingen mee. Daarmee ging de discussie een nieuwe fase in, waarin de toekomst van de roman centraal stond en het bereik van de term ‘uitspanningslectuur’ verengde tot verhalend proza, in het bijzonder de roman.⁸¹

De veranderde opvatting over de roman was overigens niet de enige ingrijpende verandering in de jaren veertig. Mouniers verhandeling uit 1837 over de waarde van het lezen van niet-klassieke literatuur was binnen tien jaar volkomen achterhaald. De huiselijkheidsideologie die het lezen legitimeerde, was niet meer dominant in de publieke opinie en het type roman waarmee August Lafontaine en andere Duitse veelschrijvers decennialang de lezers had weten te boeien had afgedaan. Hetzelfde geldt voor het onderscheid tussen Anciens en Modernes dat ten basis lag aan Mouniers bijdrage. Aan het einde van de jaren veertig werden de (neo-)classicistische wortels doorgemaakt en de kaarten opnieuw geschud. ‘Modern’ werd vanaf dat moment alles dat recent was verschenen; Shakespeare en Goethe werden opgenomen in het pantheon der klassieken.⁸² Discussie over de legitimiteit van het lezen van die klassieken had iedere bestaansgrond verloren, ten minste in niet-katholieke en gematigd-protestantse kringen. Bij moderne, dus recent verschenen werken moest per titel worden uitgemaakt of het goede lectuur was of niet. Alleen Voltaires beoordelingscriteria: ‘tous les genres sont bons hors le genre ennuyeux’ en ‘Chaque mère en permettra la lecture à sa fille’ overleefden de jaren dertig. Zij hielden hun geldingskracht tot ver in de negentiende eeuw.

Conclusie

De vele stemmen tegen de ‘leeswoede’ in de eerste decennia van de negentiende eeuw moeten omzichtig worden geïnterpreteerd. Zij duiden wellicht op een breed gevoelde behoefte aan lectuur maar leveren geen bewijs voor de lang gestipuleerde ‘leesrevolutie’. Tot ver in de negentiende eeuw ging de meesten het lenen of kopen van boeken hun koopkracht te boven. Die stemmen moeten ook niet worden gelezen als propaganda tegen het lezen per se. Volgens Mathijssen vormde de anti-leespropaganda echter een belangrijke stem in het publieke vertoog van de eerste decennia van de negentiende eeuw, waarbij ze een cruciale rol toeschrijft, zowel aan orthodoxe als aan niet-orthodoxe protestantse woordvoerders en aan de katholieke clerus. Volgens haar veranderde de publieke opinie pas vanaf de jaren dertig; daarna zou het lezen niet langer zijn bestreden maar gedoogd. Van gedogen kan echter alleen sprake zijn

81 Zie over de discussie over de roman na 1840: Toos Streng, *Het ‘belang van het oogenblik’: opvattingen over nationaliteit, politiek en kunst in Nederland rond het midden van de negentiende eeuw* (Groningen 1995).

82 Nader over de status van Goethe als ‘klassiek auteur’ en de gewijzigde opvatting van ‘anciens’ en ‘modernes’ in: Toos Streng, ‘Goethe in Nederland tussen 1814 en 1870. Van ongodist tot heraut der moderne beschaving’, *TNTL* 122 (2006) 1, 117-141, in het bijzonder 130-134.

wanneer het gaat om een blijkbaar onuitroeibaar kwaad dat heimelijk wordt getolereerd. Dit was echter uitsluitend in katholieke kringen de standaardopvatting. In niet-katholieke kringen werd lectuur beschouwd als een legitieme menselijke behoefte, die ten dienste stond van het huiselijk geluk, dat op zijn beurt noodzakelijk was voor individueel en maatschappelijk geluk. Daarnaast bezaten de ‘werken van verdichting’ die ter stilling van de leeswoede werden gelezen – Stinstra had er in het midden van de achttiende eeuw al op gewezen – de unieke eigenschap dat ze de lezers zowel verstandelijk als emotioneel konden aanspreken waardoor de waarheid van het gezegde niet alleen kon worden begrepen maar ook gevoeld. Met de bekende uitzondering van de jonge Da Costa en andere orthodox-protestanten was de (protestante) publieke opinie in de eerste decennia van de negentiende eeuw dan ook niet tegen lezen in het algemeen. De predikanten namen hun relatief nieuwe, opvoedende taak serieus en streden tegen onmatige lectuur, dat wil zeggen tegen het verkeerde, verstandeloze lezen, tegen het uitsluitend lezen van uitspanningslectuur en, binnen het laatste genre, tegen het lezen van werken met een onwelgevallige inhoud. Ten onrechte doet Mathijssen het voorkomen alsof al die verhandelaars tot de Blauwe Knoop behoorden. Het parool was niet: Gij zult niet lezen, maar: Leest, maar leest met mate.

Dr. C.M.F. (Toos) Streng is als gelieerd onderzoeker verbonden aan de Capaciteitsgroep Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek concentreert zich op de negentiende eeuw. Ze publiceerde over diverse kunst-, literatuur- en cultuurhistorische thema's. Recente publicaties zijn beschikbaar op <https://independent.academia.edu/ToosStreng>.

Correspondentieadres: Vrolikstraat 34-d, 1091 VG Amsterdam. E-mail: toos.streng@hetnet.nl